

Kafkaslarda Göktürk ve Hazarlar

Osman Karatay*

214 630 yılı sonrasında 966 yılına kadar Kafkasların kuzeyindeki sahanın ve uzantılarının hâkimi bir devlet yapısı oluşturan Hazarların köklerini siyasi ve etnik olarak iki ayrı başlıkta incelemek gerekir. Siyasi kökler ve hanedan kuşkusuz Göktürk mülküne uzanır. Bu bölge Batı Göktürk kağanlığının bir nevi batı uçbeyliği olarak teşkilatlanmıştı ve özellikle 620'lerde kazandığı önemden ötürü kağanın oğlu tarafından yönetiliyordu. 630 senesinde çıkan isyanda Kağan T'ung Yabgu kardeşi tarafından öldürülünce, o sırada Kafkasların güneyinde olan şad unvanlı oğlu amcasını tanımayarak bulunduğu bölgede hâkimiyetini sürdürdü. Kısa süre sonra Batı Göktürk devletinin tamamen ortadan kalkmasıyla da bu uçbeyliği açısından kağanlık makamı noktasında hiçbir sorun kalmadı ve şad 640'lar civarında kendi kağanlığını ilan etti. Böylece, Hazar kağanları ve dolayısıyla siyasi teşkilatı Göktürk devletinden inmektedir.

Etnik kökleri ise belirlemek kolay değildir. Hazar kelimesinin Çince yazılışıyla (K'osa) aynı yazılan Güney Sibirya kuşağındaki Ti'ehle birliğinden bir Türk boyu, Ti'ehle'nin bir alt yapılanması olan Uygur

birliği içinde yer almış gözükmetedir. Bu Hazarların Uygur veya Uygurların Hazar olduğu anlamına gelmiyor. Hazar adını taşıyan topluluktan bir parça, sonraki Uygur kavmini meydana getiren birliğe dâhil olmuş gözüküyor. Aynı şekilde, Güneybatı Sibirya'nın Göktürk öncesi dönemdeki en önemli siyasi yapılanması olan Suvar/Sabir boy birliğinin de Hazar unsurlarını içerdiğini düşünebiliriz ki, Kafkasların kuzeyine bir Hazar göçünü bilmiyoruz, buna karşılık Suvar topluluğunun içinden Hazar boyu çıkmış gözüküyor.

Bu hadiseyi kısaca şöyle izah edebiliriz: Ptolemeus'a göre Milat'tan hemen sonra Orta İdil'in doğusundaki sahada yaşadıkları anlaşılan Suvarlar adlı Türk boyundan bir kol, 5. yy sonlarına doğru Kafkasların kuzeyine gelmiştir. Bunları 6. yy'ın ilk yarısı boyunca İran-Bizans savaşlarında ücrete göre davranan paralı askerler olarak görüyoruz. Bizans kaynaklarında geçen 100 bir asker çıkarabildikleri haberi abartı içerebilir ama ağaçtan yapıma kuşatma makineleri konusundaki teknik bilgileri İranlı ve Bizanslıları şaşırtmaktaydı. Bu onların kuru bozkır bölgesinden değil de, ormanlık Güneybatı Sibirya'dan gelme bir halk olduklarının delili olarak görülebilir. Bu durum 558 yılına kadar sürmüş, Göktürklerden kaçan Avarlar Kafkasların kuzeyine geldiklerinde buradaki diğer kavimlerle birlikte Suvarları da yükündürmüşlerdir. Avarların bu bölgede tutunamayıp daha batıya gitmelerinin ardından Suvarların bağımsız kaldıklarını düşünmek zor, zira Göktürk hâkimiyeti 560'lar içinde Kafkasların kuzeyini tamamen kaplamış, Karadeniz kıyılarına ulaşmıştır.

Göktürklerin İstemi Kağan zamanında (552-576) Kafkas hâkimiyetine çok önem verdiklerini tahmin ediyoruz. Ancak dikkatleri ilk zamanlarda Avarlar sebebiyle batıya çevrili olduğundan, Güney Kafkaslara sarkmalarına dair verimiz bulunmuyor. Buna karşılık Bizans'ı tehdit maksadıyla Kuban

(*) Doç. Dr., Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova - İzmir. karatay.osman@gmail.com

havzası üzerinden Kırım'a dahi saldırmışlardır. Zamanla Avar meselesi kapanıp, daha doğrusu olduğu gibi kabullenilip Batı Göktürk siyasetinde öncelik İran'a verilince, Kafkasların güneyi de önem kazanmaya başladı. Batı Göktürk kağanı Tardu döneminde (576-603) dikkatlerin çoğunlukla Doğu Göktürk sahasına hasredilmesi sebebiyle belirgin bir Kafkas siyaseti göremiyoruz. Takip eden yıllar sarsıntılarla geçmiştir.

T'ung Yabgu'nun 611 senesinde başa geçmesiyle yeniden istikrar gelmeye başlamış, bu arada İran karşıtı siyaset icabı Kafkaslar önem kazanmaya başlamıştır. İran ve Bizans'ın 603 yılında başladıkları çatışmalar yaygın bir savaşa dönüşmüştü. Göktürkler iç meselelerinden ötürü zamanında buna dikkat ayıramadılar. Belki bunun da katkısıyla savaşın ilk döneminde İranlılar büyük başarılar elde edip Bizans'ın doğudaki mülkünün neredeyse tamamını ele geçirdiler ve 626 yılında İstanbul boğazına kadar ulaştılar. Fırsattan istifade eden Avarlar da büyük bir orduyla gelip aynı anda İstanbul'u kuşattılar.

Ancak Bizans'ın dahi imparatoru Heraklius bir ittifaklar ağı örerek durumu denetime almayı başardı. Avar ordusu İstanbul'u kuşatmışken, bağlı veya komşu Orta ve Doğu Avrupa halklarını Avarlara karşı eşzamanlı kışkırtarak batı cephesini rahatlatırken, Kafkas yerlileri ve Göktürkler ile temasa geçerek de doğu cephesinde üstünlük kazanmaya başladı. Göktürklerin o zamanlar İran'a bağlı olan Albanya (Kuzey Azerbaycan) arazisindeki ilk akınları çok verimli ve kolay geçince, Batı Göktürk kağanının talimatıyla ertesi yıl daha büyük bir ordu ile Kafkasların güneyine indiler. Şadın yönettiği bu seferde Bizans ordusu ile buluştular ve İran'ın kuzeydeki en önemli istihkâmı olan Tiflis'i kuşatmaya aldılar (627). Bölgedeki sıcak hava Türk ordusuna zarar verince, Heraklius ertesi yıl daha erken gelmek üzere Türklere memleketlerine dönme tavsiyesinde bulundu. Kaledekilerin hakaretleri ile öfke dolmuş olarak dönen Göktürk ordusu, ertesi yıl hızlı bir giriş yaptı

ve Bizanslıları beklemeden Tiflis'i ele geçirdi. Bundan sonra Kafkasların güneyinin Tiflis'in doğusu ve batısı olarak Bizans ve Göktürkler arasında bölüşüldüğünü görüyoruz. Şad Azerbaycan'da idari teşkilatını kurmuş ve vergileri belirlemiştir.

Ancak 630 yılında Batı Göktürk payitahtından gelen haberler bu durumu geçici kılmıştır. T'ung Yabgu kardeşinin isyanı sonucu öldürülmüş, öldürülmeden önce durumu haber verdiği oğlu anlaşılan bir şey yapmadan, kendisine bağlı birliklerle Kafkasların kuzeyinde kalmıştır. 630 yılından sonra merkezi kağanlık idaresinin bir daha kurulamayışı ve Batı Göktürk devletinin fiilen ortadan kalkmasıyla, şadın uzak topraklarla bağımsız kaldığını görüyoruz. Dış şartların zorlamasıyla bu şad ve ordası kendi başlarının çaresine bakmışlar, bekleyişle geçen bir sürenin ardından muhtemelen 640'ların başında kağanlık ilanında bulunmuşlardır. Böylece Göktürk asıllı yönetici seçkinler, Hazar, Suvar, Barsil, Bulgar ve Hun gibi Türk halklarından kopuntular ve yerli Kafkas halklarına dayanan yeni bir devlet ortaya çıkmıştır.

Hazar devletleşmesini tetikleyen en az iki dış etken biliyoruz. 642 yılından itibaren İslam akınlarının Kafkasların kapısı olan Derbent'e ulaşması ve 652'den itibaren fiilen Hazar ülkesinin güney kısımlarının savaş alanına dönmesi Kuzey Kafkaslar için alışılmadık bir gelişmeyi sergiliyordu. Kuban boylarından itibaren Karadeniz'in kuzeyine hâkim olan Bulgar devleti ise bozkır sahasındaki rakibi temsil ediyordu. Müslümanlar arasında Hz. Ali döneminde baş gösteren ihtilaflar ve iç savaş hali Hazar'ı rahatlatmış ve 652 yılında kendi kentleri Belencer'i savundukları savaşta İslam ordusuna galip geldikleri gibi, 661-665 arasında da artık Müslümanların elinde olan Azerbaycan'a vurucu akınlarda bulundular. Benzer saldırılar 681-685 arasında da tekrarlanacaktır. Ancak Derbent taraflar arasında sınır olarak kalmış, bu savaşlar toprak değişimiyle sonuçlanmamıştır.

Güney cephesinde 670'ler boyunca görülen sessizlik bir taraftan Emevi iktidarının içerde toparlanma çabaları ile dış cephelerde etkisiz kalması, ama esas olarak da Hazar-Bulgar savaşları ile ilgilidir. Devletini 630'lar ve 40'larda çok geniş sınırlara ulaştıran Büyük Bulgar hükümdarı Kubrat Han'ın ölümünden sonra varis olan beş oğlu birliği koruyamadılar ve kendi aralarındaki çekişmeler hemen doğularında bulunan yeni yükselen Hazar gücünün işine yaradı. Hazarlarla esas savaşları yaptığı anlaşılan Asparuh Han'ın yenilerek Tuna boylarına göçmesinin ardından, birisi Don nehrinin doğusunda, diğeri batısında hâkim olan iki kardeş Bayan ve Kotrag Hazarlara teslim oldular; kalan iki kardeş de batıya doğru göçtü. Kuber Han Avarlara sığındı, Alçak Han ise kendi ordasıyla birlikte İtalya'ya yerleşti. Kısa zamanda olup bitmediği anlaşılan bu savaşlar Bulgar birliğini dağıttığı ve beşe böldüğü gibi, Hazarların hafızasında da önemli yer etti. Son Hazar kağanı Yusuf, 300 yıl sonra bile bu savaşlardan gururla bahsetmektedir.

Kafkasların kuzeyindeki sahada Bayan Han idaresinde yaşayan Bulgarlar, tıpkı hemen doğularında yaşayan şimdiki Osetlerin atası Alanlar gibi zamanla güvenlik amaçlı olarak dağlık bölgeye doğru kaymışlar, kuşkusuz başka etnik bileşenlerin de katkısıyla bugünkü Karaçay-Balkar halkının çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bundan sonra tarihin dışına düşecek olan bu topluluğun en önemli faaliyetinin Mısır'daki Çerkez Memlûkları olarak bilinen yapıyı oluşturacak şekilde bu ülkeye kendilerinden kölemen ihraçları olmuştur. Buradaki Çerkez'den kasıt Karaçay-Balkar Türkleridir.

Araplara karşı başarılı olan ve Bulgar devletini çökerten Hazarlar, kendilerini bir anda Karadeniz diplomasisinin içinde buldular. Bu durum onlara daha Bulgar zafetlerinin ardından Kırım'ın önemli bir kısmının hâkimiyetini getirecektir. 695 yılında sürgüne gönderildiği Kırım'daki Bizans arazisinden üç yıl sonra Hazar bölgesine kaçan

devrik imparator II Iustinianos, kağanın damadı olmayı başardı. Ancak Bizans'ın onu istemesi üzerine Hazarlardan kaçtı ve Tuna Bulgarlarına sığındı. Oradan aldığı yardımla İstanbul'a yürüyüp tahtı yeniden ele geçirdi (705). Fakat durumu toparladığına inandığı bir zamanda intikam için Hazar idaresindeki Kırım bölgesine saldırması hem tahtının, hem de hayatının sonunu getirdi (711).

8. yy başında Emevi iktidarı durumu tamamen toparlayıp, dört bir tarafta yeniden büyük fütuhata girişmeye hazır hale gelmişti. Hazar cephesindeki sessizlik 707 yılındaki Arap akını ile bozuldu. Hazarlar buna ertesi yıl şiddetli bir cevap vererek Azerbaycan'ı işgal ettiler. Dağıstan cephesi her iki tarafa da iyi bir hazırlık olmaksızın yapılan faaliyetlerin geçici olduğunu gösteriyordu. 713 yılında karşı saldırıya geçen Müslümanların komutanı Mesleme bin Abdülmelik Derbent'i ve ötesindeki bazı istihkâmları aldı. Hazarlar da aynısını yaptılar. Birkaç yıl hazırlıktan sonra 717 senesinde Azerbaycan'a saldırdılarsa da, bunu bekleyen İslam ordusuna cephe savaşında yenildiler. Fakat 720 yılında çetin kış şartlarından da faydalanarak Müslümanların kuzey cephesini çökertmeyi başardılar.

O yıl bu bölgeden sorumlu Arminiye valiliğine atanan Cerrah bin Abdullah'ın zamanında durum büyük ölçüde değişti. 722 yılında ünlü Belencer kentini, 724'te de daha ötedeki bazı kaleleri aldı. Hazar devletine bağlı Hun beyliğinin arazisi onun zamanında İslam idaresine girmişti. Nitekim bugünkü Kumukların ataları olarak işaretleyebileceğimiz bu Hunlar arasında o günlerden itibaren İslam yayılmaya başlamıştır ki, 726 yılındaki Hazar karşı saldırısında onları Müslüman saflarında görüyoruz. 728 yılında bizzat kağan idaresindeki büyük bir Hazar ordusu, yağmur ve çamur sebebiyle süvarilerin hareket imkânını kaybetmesi yüzünden, yeniden Arminiye valisi olan Mesleme komutasındaki Müslümanlara Derbent yakınlarında yine yenildi.

Ertesi yıl bölge valiliğine yeniden atanan Cerrah, meseleyi kökten çözmek üzere Orta Kafkaslardan Hazar'a girdi, Hazarlar da buna cevaben Derbent üzerinden ordusuz kalmış olan Azerbaycan'a indiler. Geri dönen Cerrah Hazar ordusunu karşıladıysa da, savaşı ve hayatını kaybetti. Hazar ordusu Musul'a kadar heryeri işgal etti. Müslümanları bu zor durumdan Hareşî komutasındaki öncü İslam birliğinin gizli ve ani bir baskınla merkezî Hazar ordusunu dağıtması kurtardı (730).

732 senesinde valiliğe Mervan'ın gelmesiyle durum değişmeye başladı. Cerrah'ın stratejisini benimseyen ve Orta Kafkaslardan Hazar'ın kolayca vurulabildiğini gören Mervan, Derbent tarafını da müstahkem tutarak Azerbaycan'ı karşı saldırılara karşı savunmasız koymadı. Birkaç denemesinde çok başarılı olunca, 737 senesinde hem Derbent, hem de Tiflis üzerinden iki orduyla Hazar'a yürüdü. Tiflis'ten hareket edip Daryal geçidinden Kafkasları aşan ordunun hareketi çok gizli tutulmuştu ve anlaşılan Dağıstan sahilinden gelen orduyla meşgul olan Hazarlar gafil avlandılar ve çaresiz kalan Bulan Kağan kendi evinde teslim bayrağını çekip barış görüşmelerine başladı (737). Bu esnada onun Müslüman olduğu haberleri varsa da, bunun kuvvetli bir rivayet olduğunu söylemek zor. En azından İslam ordusu çekildikten sonra kağanın veya ülkesinin Müslümanlığı konusunda bir rivayet gelmiyor. Hatta irtidad haberi de gelmiyor.

Ancak 737 yılındaki savaş Hazar tarihinin en önemli gelişmesine zemin hazırlamış gözüküyor. Hazarlardan günümüze ulaşan iki İbranice mektup ve 12. yy'da İspanya'da yazılmış *Sefer ha-Kuzari* ('Hazar Kitabı') adlı eser ile çeşitli İslam kaynaklarında geçen bilgiler bir araya getirildiğinde şöyle bir sonuca ulaşıyoruz: Heraklius'un Sasanilere galip gelmeye başladığı 627 yılından sonra Doğu Anadolu'daki Yahudilere büyük bir baskı uygulandı. Bu bölgeden bir topluluk muhtemelen 629-630'da geri çekilen Göktürk ordusunun peşinden gidip Dağıstan'a ulaştı.

Bunlar bölgedeki Türkler arasına karışıp kader ortaklığı yaptılar. Bir mektuptaki ifade ile "tek bir halk oldular". Kağanın 737'deki yenilgisinde ve mukabil görüşmelerde İslam'a geçişin gündeme gelmemiş olmasını düşünemeyiz. İşte bu Yahudiler bu esnada müdahil oldular ve Hristiyanlığın da konuşulduğu bir münazarada Bulan Kağanın Müslüman oluşunu engelledikleri gibi, gizlice Musevi oluşunu da sağladılar.

Ancak Bulan'dan sonra tahta geçen ve 40 yıldan fazla hüküm sürdüğü anlaşılan, ismi de muhtemelen Bagatur olan kağan Museviligi kabul etmediği gibi, baskı kurduğu da anlaşıyor ki, kaynaklarda ismi lanetli olarak hiç anılmaz. Başka konularda da zalim ve öfkeli davrandığı görülüyor. Zamanla desteğini kaybedip, 780'lerin sonunda halkın ve beylerin ayaklanması sonucu tahttan indirilmiştir. Onun ölümünden sonra tahta geçen ve Musevi ismi Obadiye olan kağan, ülkede Museviligi gerçekten yerleştiren kimsedir. Harun Reşid'in çağdaşı olan Obadiye'nin savaflara sıcak bakmadığı ve medeni konularda yoğunlaştığı anlaşıyor.

Esasında Bagatur Kağan 750'lerde yeni müktedir Abbasilerin kalıcı barış taleplerine çok olumlu karşılık vermiş, Arminiyya valisi bu çerçevede bir Hazar prensesi ile evlenmişti. Hatunun hastalık sonucu ölümü Hazar ülkesine katli şeklinde ulaşınca 762-764 yıllarında Azerbaycan'a Hazar akınları düzenlendi ama bunlar küçük çaplı kaldı ve gerçeği anlayan Hazarlar mahcup olarak özür dilediler, hatta Müslümanlarla ortak askeri faaliyetlere katıldılar. Böylece, daha Abbasi iktidarının başında tesis edilen kalıcı barış düşüncesi, Harun Reşit ve Obadiye dönemlerinde daha medeni ilişkilerle devam etti. Bu durum Hazar devletinin sonuna kadar korunmuştur. Bu aynı zamanda Hazar'a İslam'ın barışçı yollarla girişi anlamına geliyordu ve kısa bir zaman sonra ülke artık bir İslam memleketi görünümünü kazanacaktır.

Musevilik Hazar'da yönetici seçkinlerin dini olarak kaldı ve geniş kitlelere mal

olmadı. Hatta hanedanın tamamına yayıldığı konusunu bile kesinlikle söyleyemeyiz. Musevi şeriatı hâkim olmakla birlikte, ülkenin o zamanın şartlarında bir laik düzenle yönetildiğini söylemek mümkündür. Her inanç mensubunun kendi hukuk nizamında hak arama imkânı vardı. Çok uluslu ve çok dinli Hazar ülkesinin çok hukukluluğu da ileri bir seviyeye taşındığını görüyoruz.

Burada ezbere dayalı bir tartışmayı açığa kavuşturma niyetiyle, Hazar'daki Musevi mezhebi hakkında da birkaç kelime söylemek gerekmektedir. Hazarlar Doğu Anadolu'dan gelen Yahudilerden Talmutçu anlayışı aldılar. Kesinlikle Karay inancında değillerdi; zaten Karay mezhebi Hazarların Museviliği kabulünden sonra Bağdat'ta ortaya çıkmıştır. Mısır'da, Filistin'de ve İstanbul'da taraftar bulduğunu gördüğümüz Karaylık, Kırım'da da yayılım göstermiştir. Bu çerçevede Türk asıllı Musevilerin bir kısmının da sonraki çağlarda bu mezhebe geçmiş olması ihtimal dışı değildir. Yanlış olan şey Hazarlık ile Karaylığı veraset noktasında özdeşleştirmektir. Bugünkü Türkçe konuşan Doğu Avrupa Karaylarının gerçekten Türk soyundan inmesi olmayacak bir şey değildir. Ama Hazar'ın varisleri sadece Karaylar değildir. Öte yandan, tüm Doğu Avrupa Yahudiliğini Hazarlara bağlamak da bir başka uç noktayı teşkil etmektedir. Yahudi olanlar dışında Hazarlar arasındaki Musevi nüfus toplamda çok düşüktü ve şimdinin Aşkenaz nüfusuna katkıları asgari derecedeydi.

Bu arada, çoklukla Musevilikle ilişkilendirilen bir konu olarak, Hazar'da ikili hükümdarlık meselesine de değinmemiz gerekiyor. Hazar'ı tarif eden İslam kaynaklarında bütün icra erkini elinde bulunduran bir melik ile onun üzerinde olan, kutsal ama bir şeye karışmayan bir hakandan bahsedilir. Bunun Musevileşme ile birlikte gelen bir iktidar paylaşımı olduğu iddiaları vardır. Bunu destekleyecek bir kanıt bulunmadığı gibi, iki hususa dikkat etmek gerekir: İcranın başı olan yönetici başarısız olursa hakan tarafından azledilmekte, hatta öldürülebilmektedir.

Bu bakımdan Osmanlı'daki sadrazamdan bir farkı bulunmaz. Öte yandan, Oğuzlar, Macarlar ve Bulgarlar gibi çağdaş diğer yapılarda da bu düzeni görüyoruz. Konunun Hazar'a inhisar eden bir tarafı bulunmamaktadır. Hanedan dışı bir üyenin elde etmesi sözkonusu bile olamayan kağanlık makamı ve ülkeyi çok yüksek yetkilerle yöneten, ancak kağan karşısında durumu çok zayıf olan bir beylerbeyi, kurultayla birlikte yönetim aygıtının özünü oluşturmaktadır.

Müslümanlarla kalıcı barışın sağlanması, Bizans ile kalıcı düşmanlığı daha da ivmelendirdi. Geleneksel bir düşünce Hazar ve Bizans'ın yükselen ve her ikisini de tehdit eden İslam'a karşı doğal ve fiili müttefik olduklarını varsayar. Ancak 733 yılında İstanbul'a bir gelin gönderilmesi dışında böyle bir ittifakı veya dostluğu hatıra getirir bir fiil bulunmamaktadır. Bu iki güç hiçbir zaman Müslümanlara karşı eşgüdümlü hareket etmediği gibi, örneğin 762-764'teki 'yanlış anlamaya' dayanan Hazar akınlarının bir özrü olarak, hemen ardından Bizans'a karşı savaşan İslam orduları saflarında Hazar birlikleri belirmiştir. İki Karadeniz gücünün arasındaki çekişme konusunu hiç kuşkusuz güzel ve verimli Kırım teşkil etmekteydi. Hazarlar yarımadanın doğu ve kuzey kısımlarını hep ellerinde tuttular ve zaman zaman Kerson önlerine kadar gelip Bizans'ı iyice sahile sıkıştırdılar. Fakat Bizans'ın buradaki varlığı asla kesintiye uğramadığı gibi, Hazar'ın zayıflaması ölçüsünde ileri hamlelerde bulundular. O dönemde Kırım tarihinin mizacını her kuşakta birkaç kalenin karşılıklı el değiştirdiği düşük yoğunluklu ve 'seyreltilmiş' savaşların belirlediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hazar devletinin son günlerinde Bizans'ın en büyük düşmanı bu kuzey imparatorluğu idi.

En geniş zamanında Hazar devletinin sınırları Kafkasların kuzeyindeki düzlükler ve Dağıstan sahiliyle birlikte, Kırım'ın ve Kiev'i de içine almak üzere bugünkü Ukrayna'nın önemli bir kesimini, Orta ve Aşağı İdil havzasını kapsıyordu. Yani Hazar denizi, Kafkaslar

ve Karadeniz'in kuzeyindeki saha, ormanlık bölgenin içlerine kadar bu devlete tabiydi. Çeşitli Slav, Fin, Türk ve Kafkas kabileleri (son kağanın ifadesiyle 25 halk) ile Macarlar Hazar idaresi altındaydı. Doğu sınırlarının Peçenek ve Oğuz arazisine girmesi, Yayık nehri boylarına ulaşması kuşkuyla gözükmedir.

Göktürk çağı sonrasında, aşağıda inceleyeceğimiz Peçenek geçişi dışında Orta Asya'dan batıya doğru ciddi bir nüfus hareketlenmesi, dolayısıyla askeri rahatsızlık Hazar'ı etkilemediği gibi, Müslümanlarla kalıcı barış sayesinde iki önemli 'küresel ölçekte' gelişme de Hazar devletini iktisadi açıdan odak noktaya getirmiştir. Abbasi hanedanıyla birlikte İslam ülkelerinde savaşların azalması ve yerini medeni gelişmeye bırakması, lüks tüketim mallarına ciddi bir talep anlamına geliyordu ve dünyanın dört bir tarafıyla ticaretin alabildiğine canlanmasının önünü açtı. Öte yandan, İskandinavya döngüsel âdetinin sonucu olarak 8. yy'da yine nüfus sıkışmasına uğradı. Bu bir taraftan dünyanın kuzeyinin başka yerlerden gelecek ticarete açıklığı, bir taraftan da Kuzeylilerin başka ülkelerde ticaret ve savaş ile geçim yolları bulmak zorunda kalmaları demek oldu. Norveçliler ve Danlar Kuzey Atlantik bölgesinde talihlerini ararken, İsveçliler daha çok ırmak yollarını kullanarak Doğu Avrupa içlerine sızdılar.

Bizans'ın böyle bir ticarete kuşkuyla bakmasına mukabil, çok türlü ve açık bir yapı sergileyen Hazar, gerek Oka-İdil üzerinden, gerekse Dnyeper-Karadeniz yoluyla gelen İsveçliler için bir ticaret cenneti olarak algılandı. Hazarlar elbette gümrük alıyorlardı ve taşıma işleriyle kendileri ilgilenmiyordu ama gerek Orta Doğu ve Orta Asya'dan gelen kervancılar, gerekse İskandinavya'nın kayıkçıları açısından Hazar Barışı'nın sunduğu ortam çok müsaitti. Böylece İskandinav ve İslam dünyaları ticaret maksadıyla Hazar'da buluştular. Afganistan'da basılan dirhemlerin neden bol miktarda İrlanda sahillerinde bulunduğu sırrı işte burada yatmaktadır.

Böylece, eskiden İpek Yolu'nun temsil ettiği doğu-batı hattına mukabil, dünya bir de kuzey-güney arasında ticari olarak bütünleşti.

Hazar denizi etrafındaki memleketlerin donanma yokluğu, hatta bilhassa verimli Azerbaycan'ın sahil bölgelerinin denizden gelecek saldırılara karşı savunmasızlığı, İdil nehri deltasındaki Hazar başkentine ticaret için gelip oradan güneye açılan tüccar-savaşçı Vikinglerin (Doğu Avrupa'daki Vikinglere 'Vareng' denmektedir. Varenglerin esas kısmı İsveç'in güneydoğusundaki 'Rus' adlı kabilelerden gelmekteydi) dikkatini çekiyordu. En az üç defa Azerbaycan sahillerine, hatta Berdaa gibi iç bölgelerdeki yerlere akın yaptılar, kıyım ve katliamda bulundular. Bu bölgeden ciddi bir direniş görmeseler de, Hazar'daki Müslümanların ve daha kuzeydeki Burtas ve Bulgarların müdahalesiyle bu teşebbüslerin hepsi de onlar için hüsrarla, hatta yok oluşla sonuçlandı. Başta İstanbul ve Sinop olarak Bizans arazisine sık sık saldırı yapan Ruslar, sadece 830'larda bölgeye ilk geldiklerinde bir Hazar kalesine saldırdılar. Bunun dışında Hazar'ı hedef alan tek saldırıları ise, aşağıda göreceğimiz üzere, 300 yıldan fazla süren Hazar devletinin sonunu getirmiştir.

Hazar'ın para merkezi haline gelmesi, zamanla askeri ve siyasi düzeni de etkiledi. Devletin sahibi olan esas topluluk (Ak Hazarlar) zamanla askeri işlerden el çekti ve zenginliğin tadını çıkarmaya başladı. Bunun yerine, bilhassa Harezmi Müslümanlara dayanan paralı bir ordu teşkil edildi. Bu ordunun beslenmesini temin için de daha kolay bir uygulama olarak tımara benzer bir sisteme geçildi. Buna göre zenginler vergi karşılığı olarak mukabil miktarda asker beslemekle yükümlüydüler. 10. yy'da artık Hazar ordusu neredeyse tamamen Müslümanlardan oluşuyordu ve komutanları da Müslüman'dı. Bunlar sadece gayrimüslimlerle savaşırlardı. Azerbaycan'a saldıran Rusların tecziyesini de bunlar gerçekleştirmişti.

Sadece askerler arasında değil, bilhassa tüccar kitle olmak üzere, sivil halk arasında

da İslam ciddi bir varlık sergilemeye başladı. Hanedan üyeleri arasında dahi İslam'ın yayıldığını görmekteyiz. Hazar başkentinde Müslümanların mescit ve mektepleri, büyük mahalleleri bulunuyordu. İdil Bulgar ülkesinin İslam rengi almasını en geç 10. yy başı ile başlatırsak, Hazar bu yönüyle ondan geriye kalmaz ve belki de ilk Müslüman Türk devleti nitelemesini hak eder. Yalnızca yönetici seçkinlerin Musevi olduğu, ama ordunun esas kısmının Müslümanlardan oluştuğu ve ciddi bir Müslüman nüfus içeren bir yapıyı başka türlü adlandırmak da zordur.

220 Hazar'ın kuzeyinde ona bağlı bulunan İdil Bulgar devleti yavaş ve uzun bir süreçte kağanlığın kaderini etkilemiş gözüküyor. Maverainnehr ve Harezm'den Hazar'a uğramadan Bulgar'a giden ticaret yolu ticaretin artışı ve koşut İslamlaşma arasında velut bir döngü sağlamışa benziyor. İslam'ın bozkırdan geçen uzun yolu atlayarak Bulgar'a girmesi kuşkusuz ticaret üzerinden olmuştur. İslam'ın yayılması nispetinde ticari ilişkiler daha da arttı ve bir noktada Orta Asya'nın kuzeyle ticareti Hazar'ı tamamen dışlar hale geldi. Aynı Varengler/Ruslar İdil Bulgar'da da ticaret için bulunuyorlardı ve zaten burası onların Hazar'a gidişte yolları üzerindeydi. Böylece Hazar'ın gümrük gelirlerinde zamanla önemli bir düşüş gerçekleşti. Gelirdeki düşüş daha az asker beslenmesi anlamına geliyordu. Öte yandan, Hazar'a bağlı olan birçok etnik veya devletsi yapı gittikçe daha özerk veya bağımsız davranmaya başladı. Merkezi idare bunlar ile kendi gücüyle başa çıkamıyor, güya kendisine bağlı olanlar arasındaki ittifak düzenleriyle ayrılıkçı hareketleri bastırıyordu. İdil Bulgar da özellikle İslamlaşma sonrasında bağımsızlık çabalarını artırdı. İbn Fazlan'ın dâhil olduğu elçilik heyetinin 921-922'deki meşhur yolculuğunun merkezinde bu bağımsızlık gayesi yatmaktadır. İslam dünyasının manevi desteğini ardına alan Bulgar'ın 920'lerden itibaren tamamen bağımsızlaştığını tahmin edebiliriz. Bu aynı zamanda kuzeyden gelen vergi kalemlerinin tamamen silinmesi demek oluyordu.

Hazar'ın vergi gelirlerindeki en önemli ve keskin düşüş daha 9. yy ortalarında gerçekleşmiştir. Dnyeper nehri ve belki ötelere kadarki Slav kabileleri vergilerini Hazarlara verirlerdi. En geç 860'larda olmak üzere, İsveç'ten gelen Ruslar bu kabileler üzerinde hâkimiyet kurdular ve vergileri kendileri toplamaya başladılar. Hazarların Rusları kovmak için Baltık kıyılarına kadar ulaşan seferleri kalıcı sonuç vermedi. Uzak bölgelerde büyük garnizonlar tutamayan Hazarlar, kaçtıktan sonra nehir yollarından tekrar gelen Ruslara bir şey yapamıyorlardı. Durum kabullenildi ve Dnyeper boylarından vazgeçildi. Böylece o bölgede yöneticileri İsveç asıllı Ruslar ve halk kitlesi yerli Slavlar olmak üzere ilk Rus devlet oluşumları belirmeye başladı. Don nehri boylarında yaşayan Macarlar yerlerinde kaldıkları sürece esasında bu durumun vergi kaybı dışında Hazarlar için bir sakıncası yoktu. Fakat 9. yy sonlarındaki gelişmeler siyasi coğrafyada köklü başka değişiklikleri de beraberinde getirdi.

460'larda Batı Sibirya'dan gelerek Don nehri havzasına yerleşen Onoğurlar, sırasıyla Avar, Göktürk, Bulgar ve nihayet Hazar birliği içinde yer almışlardır. Uzun ve barışçıl Hazar idaresinde nüfusu artan çeşitli asıllardan gelen boylardan oluşan bu topluluğun dili Ön Türkçe ile aynı kaynağa gitmekle birlikte, kendi içinde bir gelişme göstermiş ve çevresel etkiyle de Türkçeden bir derece uzaklaşarak günümüzdeki Macar dilini oluşturmuştur. Bunlar Varenglerin güneye inmeye başlamasıyla önem kazandı. Karadeniz'den gelip Don nehri üzerinden doğuya ilerleyen bir Vareng filosu 830'larda Don kenarındaki Hazar kalesi Şarkel'i yıktı. Hazarlar cevabi olarak Baltık cihetine seferler düzenlerken, bağlı olan Macarlar da Dnyeper boylarına kadar onları takip ettiler. Ancak, başlarında kağan onaylı kendi yöneticileri olan Macarlar tuhaf şekilde yanbaşlarındaki Kiev'den ziyade Orta Avrupa işleriyle meşgul olmaya ve 3000 km'yi aşan seferlerle Avusturya'ya kadar ulaşmaya başladılar. Böyle bir sefer onların Don nehri boylarındaki varlığının sonunu getirdi.

Peçenekler İdil nehrinin doğusundaki düzlüklerde yaşayan bir Türk topluluğuydu. Hemen doğularındaki Oğuzlarla uzun zamandır süren savaşlar 890'ların başında kesin olarak Peçeneklerin aleyhine döndü ve Hazar yardımı da alan Oğuzlar onların önemli bir kısmını yurtlarından attı, bir kısmını da esir kıldı. Kaçan Peçenekler de Hazar'ın kuzeyinden geçip Don nehri havzasındaki Macarların yurduna girdiler. O esnada Macar ordusunun Tuna boylarında Bulgarlarla savaşıyor olması sayesinde rahat bir galibiyetle Macarları yurtlarından attılar ve batıya sürdüler. Böylece aslında Hazar arazisi işgal edilmiş oldu ve Hazar devletinin sınırı Don nehri boylarına çekildi, daha doğrusu Kırım'ın doğusu ve Kuzey Kafkaslarla sınırlı hale geldi.

Gelir kaynakları iyice kuruyan, geniş topraklar kaybeden ve fazla verimli olmayan Kafkas düzlüklerinden ibaret kalan Hazar devleti, bundan sonra çok sıkı bir diplomasi gözetmek zorunda kalacaktır. Esasında etraftaki güçlerin birbirine karşı kullanımını içeren bu diplomaside en önemli öge kuşkusuz hemen doğudaki Oğuz yabguluğuydu. Hazarların Alanlar ve batıdaki diğer komşularla uyuşmazlıklarında silahlı güç olarak yetişen Oğuzlar, öte yandan kendi çıkarları elverdiğinde Hazar'a saldırmaktan da çekinmiyorlardı. Oğuzların içindeki Hazar'a dost ve düşman hiziplerin varlığı nihayetinde Selçukluların tarihe çıkışına yol açmıştır. Oğuzların bu tutumunun bir başka sonucu ise Hazar'ın yıkılışıdır. Hazar taraftarı olan Oğuz başkomutanı Selçuk Bey'in zayıflayan Hazar'a saldırıp ganimetten pay alma sevdasındaki yabguyu ve diğer komutanları engelleyememesinin ardından, Hazar'a karşı Kiev'teki Ruslarla ortak bir harekâta girişildi.

Don nehrinin batısındaki sahayı, Tuna boylarına kadar Peçenekler ellerinde tutuyorlardı. Fakat Dnyeper yolunu kullanan denizci Ruslar Kiev'den kolayca gelip Karadeniz'e iniyorlardı. Öte yandan, atlı birliklerini geliştiren Ruslar, uzun menzilli kara sefelrenine de çıkmaya başlamışlardı. Savaşçılığıyla

ün salan Svyatoslav idaresindeki Kievliler, büyük ihtimalle Hazarların kendilerine ticaret yollarını kapatmalarının intikamı olarak, kuzeyden gelerek Don nehri havzasına girdiler ve Şarkel kentine saldırdılar. Ruslar ardından Kuban havzasındaki diğer Kafkas kavimleri ile savaştıktan sonra Kırım'ı işgale geçtiler (966). Oradan ırmak yoluyla Kiev'e döndüler. Ruslar Hazar mülkünün batısında iken, eşzamanlı davranan Oğuzlar da İdil'i batıya geçip önce delta üzerindeki başkente saldırdılar, ardından Dağıstan sahiline doğru ilerleyip diğer Hazar kentlerini yağmaladılar. Ahalinin denize açılıp adalara ve şimdiki Türkmenistan sahillerine sığındığı belirtilir.

Sonuçta kurucu nüfusu dağılan Hazar devleti bir daha toparlanamadı; Hazarlar olarak bilinen insanlar da bir daha memleketlerine dönüp etnik bir birliktelik oluşturamadılar. Öyle ki, Hazar'ın yıkılışından yüz küsur yıl sonra kitabını yazan ve hiç bilmediğimiz Türk boylarının ismini veren Kaşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lügât'it-Türk* adlı müstesna eserinde Hazar adlı bir topluluktan bahsetmez; bu kelimeyi sadece bir yerde belirsiz bir şekilde Türklerde bir yer adı diye tanımlar. Böylece tarihteki en uzun ömürlü ve istikrarlı Türk devletlerinden biri olan, bu konuda kuşkusuz Osmanlı devletinden sonra ikinci sırayı alan Hazar devleti, sadece siyasi ve askeri olarak değil, etnik manada da adeta iz bırakmadan yıkılmıştır.

Kaynakça

Artamonov, M. A., *Hazar Taribi*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.

Brook, Kevin A., "Hazar-Bizans İlişkileri", *Türkler -II-*, yay. K. Çiçek vd., Ankara 2002, s.473-480.

Czeplédy, Károly, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", *Magyar östörténeti tanulmányok*, Budapest, 1985, s.33-55.

Czeplédy, Károly, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *Acta Orientalia Hungaricae*, XI (1960), s.75-88.

Çog, Mehmet, "Emevi ve Abbasi Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkish Studies*, II/2 (Bahar 2007), s.150-160.

- Dunlop, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- Dvornik, Francis, "The Significance of the Missions of Cyrill and Methodius", *Slavic Review*, XXIII/2 (1964), s.195-211.
- Eldarov, Murat, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Erciyes Üniversitesi S.B.E. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.
- Erdal, Marcel, "The Khazar Language", Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden, 2007, s.75-108.
- Frazer, J. G., "The Killing of the Khazar Kings", *Folklore*, XXVIII/4 (Aralık 1917), s.382-407.
- Goldelman, Menashe, "On the Location of the Khazarian City of Al-Baydā", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.63-71.
- Golden, P. B., "Nomads of the Western Eurasian Steppes: Oğurs, Onoğurs and Khazars", *Studies on the Peoples and Cultures of Eurasian Steppes*, yay. C. Hriban, Bucureşti - Brăila 2011, s.135-162.
- Golden, P. B., "Hazar Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 8 (1971), s.147-157.
- Golden, P. B., "Hazarlar ve Musevîlik", *Hazarlar ve Musevîlik*, P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajackowski, *Hazarlar ve Musevîlik*, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.23-64.
- Golden, P. B., "Hazarlar", *Hazarlar ve Musevîlik*, P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajackowski, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.3-22.
- Golden, P. B., "Türkî-hazarî - gulyamî na slujbe u halifov", *Hazarî (Jews and Slavs/Evreyi i Slavyane XVI)*, ed. V. Petruhin - V. Moskovîç - A. Fedorçuk - A. Kulik - D. Shapira, Jerusalem - Moskva 2005, s.458-482.
- Golden, Peter B., "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Hungaricae*, 60/2 (2007), s.161-194.
- Golden, Peter B., "The Conversion of the Khazars to Judaism", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden - Boston, 2007, s.123-162.
- Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006.
- Hacıyev, Khanoglan, *Mesleme b. Abdülmelik: Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi SBE yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Kalinina, Tatiana, "Al-Khazar wa'l-Saqāliba: Contacts and Conflicts?", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden - Boston, 2007, s.195-206.
- Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *The American Slavic and East European Review*, XIII/1 (1954), s.1-10.
- Karatay, Osman, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleken*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s.69-108.
- Karatay, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *E.Ü. TDİD*, X/1 (Yaz 2010), s.99-116.
- Karatay, Osman, "Hazar'ın Yıkılışına Oğuz Dahli", *Mehmet Eröz Armağanı*, yay. M. Aksoy - O. Yorulmaz, İstanbul, 2011, s.462-479.
- Karatay, Osman, "Hazar'ın Musevîleşme Tarihi", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu (5-8 Nisan 2010, Bilecik)*, yay. M. Alpargu - Y. Öztürk - B. Çelik, Bilecik, 2011, s.59-92.
- Kitapçı, Zekeriya, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 155 (Nisan 2005), s.1-54.
- Kovalev, Roman K., "Circulation of Sāmānid Dirhams in Viking Age Eastern and Northern Europe", *Oriental Numismatics Workshop: Monetary Circulation in 10th-c. Northern Europe*, Oxford 1-2 August 2011.
- Kovalev, Roman K., "Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8", *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, yay. F. Curta, Michigan, 2005, s.220-253.
- Kovalev, Roman K., "Khazaria and Volga Bulğaria as Intermediaries in Trade Relations Between the Islamic Near East and the Rus' Lands During the Tenth to Early Eleventh Centuries: The Numismatic Evidence", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 18 (2011), s.43-155.
- Kovalev, Roman K., "What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.97-129.
- Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, 2. Baskı, Ankara, 1993.
- Naumenko, V. E., "Vizantiysko-Hazarские отношения в середине IX века", *Hazarî (Jews and Slavs/Evreyi i Slavyane XVI)*, ed. V. Petruhin - W. Moskovich - A. Fedorchuk - A. Kulik - D. Shapira, Jerusalem - Moskva 2005, s.231-244.
- Noonan, "Nomads and Sedentaries in a Multi-Ethnic Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15 (2006-2007), s.107-124.
- Noonan, Thomas S., "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden - Boston, 2007, s.207-244.

Noonan, Thomas S., "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.207-230.

Noonan, Thomas S., "Why Dirhams First Reached Russia?", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), s.151-282.

Novosel'tsev, A. P., *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii vostocnoy Evropy i Kavkaza*, Moskva, 1990.

Petrukhin, Vladimir Y., "Khazaria and Rus': An Examination of Their Historical Relations", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden - Boston, 2007, s.245-268.

Pritsak, Omeljan, "Hazar Hakanlığının Museviliğe Geçişi", çev. A. T. Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13 (Bahar 2007), s.15-34.

Quintos, Melanie, *Mission and Conversion in the Lives of Constantine-Cyrril and Methodius*, Florida Üniversitesi yayınlanmamış YL tezi, 2010.

Romaşov, S. A., "İstoričeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv) (Çast 4 i 5)", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.185-264.

Shapira, Dan D. Y., "Notes on Early Jewish History in Eastern and Central Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, XV (2006-7), s.125-157.

Takács, B. Zoltán, "IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar", *Türkler*, C.2, Ankara, 2002, s.497-505.

Vachkova, Veselina, "Danube Bulgaria and Khazaria as Parts of the Byzantine Oikoumene", *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, yay. F. Curta - R. Kovalev, s.339-362.

Vaissière, Étienne de la, "İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyum Bildirileri*, yay. M. Ölmez - E. Aydın - P. Zieme - M. S. Kaçalın, İstanbul 2011, s.233-240.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak - E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2009.

Wasserstein, David, "The Khazars and the World of Islam", *The World of the Khazars*, yay. P. B. Golden - H. Ben-Shammai - A. Róna-Tas, Leiden - Boston, 2007, s.373-386.

Ying, Lin, "Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11 (2000-2001), s.339-359.

Yücel, Muallâ U., "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek, vd., Ankara 2002, s.445-463.

Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek, vd., Ankara 2002, s.481-490.

Zuckerman, Constantine, "Hazarların Museviliğe Geçiş Tarihi Üzerine", P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevilik*, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.123-133.